

ԿՐԿՆԱՎՈՐ ԲԱՐԴՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՁԱՅՆԴԱՐՁՈՎ ԵՎ ՀԵՐԹԱԳԱՅՈՒԹՅԱՄԲ ՏԻՊԵՐՆ ԱՍՏՎԱԾԱՇՈՒՆՉ ՄԱՏՅԱՆՈՒՄ

ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ Լ.
lingualal51@mail.ru

Կրկնությունը լեզուներում գործող բառակազմության միջոցներից է: Հայերենի պատմության հնագույն շրջանից ի վեր կրկնության ճանապարհով ստեղծվել են զգալի քանակությամբ բառեր, որոնք լեզվի բառային կազմի հետ փոխանցվել են հին հայերենին: Մյուս կողմից, ինչպես նկատում է Գ. Ջահուկյանը, «հնագույն շրջանում շարունակվում է վաղնջահայերենից եկող շատ կրկնավորների գործածությունը, սակայն դրանց կաղապարների մի մասը դառնում է քիչ գործուն, մյուսը՝ ոչ գործուն և անարդյունավետ: Սրանց փոխարեն սկսում են հանդես գալ կրկնության նոր կաղապարներ և նոր տիպեր»¹:

Հին հայերենին փոխանցված և հին հայերենում կազմավորված կրկնավոր բարդությունները լայն գործածություն են ունեցել Աստվածաշնչի թարգմանական գրքերում և հինգերորդ դարի մատենագրական հուշարձաններում²:

Նկատի ունենալով, որ Աստվածաշունչ մատյանը հայերեն առաջին թարգմանական աշխատանքն է՝ մեզ հետաքրքրում է, թե հնագույն շրջանից ավանդված կրկնավոր բարդությունները բառակազմական ինչպիսի տիպերով են հանդիպում մատյանի թարգմանական գրքերում³:

Մեր կատարած ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ Աստվածաշունչ մատյանի թարգմանական գրքերում գործածված կրկնավորները հանդես են գալիս բառակազմական որոշակի տիպերով: Բառակազմական տիպը որոշվում է ըստ այն սկզբունքի, թե ինչ գործոններ են ընկած կրկնավոր բար-

¹ **Ջահուկյան Գ.**, Հայոց լեզվի պատմություն. նախագրային ժամանակաշրջան, Ե., 1987, էջ 364:

² Ըստ Հր.Աճառյանի՝ հայերենի կրկնավորների թիվը հասնում է շուրջ 500-ի (տե՛ս **Աճառյան Հր.**, Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի՝ համեմատությամբ 562 լեզուների, հ. 3, Ե., 1957, էջ 83–93):

³ Քննության բնագիր ենք ընտրել Հայաստանի աստվածաշնչային ընկերության՝ 1997 թ. հրատարակած բնագիրը՝ «Աստուածաշունչ մատենան Հին և Նոր կտակարանաց»:

Կրկնավոր բարդությունների ձայնդարձով և հերթագայությամբ տիպերն...

դության ձևավորման հիմքում⁴: Ըստ այդմ, Աստվածաշունչ մատյանում կարելի է առանձնացնել արմատակրկնության հետևյալ բառակազմական տիպերը՝ *արմատական տիպ, ձայնդարձով և հերթագայությամբ տիպ, նախդրավոր և շաղկապավոր տիպ, հնչյունաանկումով տիպ, աճականով տիպ*:

Այժմ դիտարկենք մեր ընտրանքում եղած *ձայնդարձով և հերթագայությամբ տիպի կրկնավորները* և ցույց տանք դրանց իրացումներն Աստվածաշունչ մատյանի հայերեն թարգմանական գրքերում:

Բառակազմական գործընթացում արմատների կրկնության դեպքում հնչյունական զանազան փոփոխություններ են տեղի ունենում, որոնք ընդգրկում են թե՛ արմատական ձայնավորները և թե՛ բաղաձայն հնչյունները⁵: Արմատական ձայնավորների փոփոխությունն ընդունված է անվանել *ձայնդարձ*, բաղաձայնների փոփոխությունը՝ *հերթագայություն*: Հնչյունափոխական այդ իրողություններն ունեն ինչպես քերականական, այնպես էլ բառակազմական արժեք. այստեղ մենք դիտարկելու ենք դրանց բառակազմական արժեքը:

Բառակազմական այս տիպի կրկնավորները բաժանվում են երկու ենթատեսակի ըստ այն բանի, թե բարդ բառի ո՞ր բաղադրիչում է տեղի ունեցել հնչյունական փոփոխություն: Վերջինիս տեսակը որոշելու համար անհրաժեշտ է բացահայտել կրկնավոր բարդությունների անհնչյունափոխ բաղադրիչները մի հանգամանք, որ կապված է որոշակի դժվարությունների հետ: Բառակազմական այդ տիպը, լինելով տարժամանակյա գործընթաց, իր ակունքներով հասնում է լեզվի հնագույն (կամ վաղնջական) շրջաններին, և այդ առումով դժվարություն է առաջանում բառապատկերի վերականգնման հարցում՝ որոշակի դեպքերում⁶: Այդ հարցում օգնում են ցեղակից լեզուների ընձեռած

⁴ Գրաբարի կրկնավոր բարդությունների հիմնական տիպերի մասին տե՛ս **Туманян Э.** Древнеармянский язык, М., 1971, с. 168–170:

⁵ Էդ. Աղայանը նկատում է, որ կրկնական բարդությունները (տերմինը հեղինակին է – Լ.Խ.) կարող են կազմվել նաև բառի փոփոխված ձևերով, ինչպես՝ *փայլփլել, վազվզել, կցցցել, մարմրել, խրխնջալ, կասկարմրել*, սակայն չի խորանում «փոփոխված ձևերի» ներքին դասակարգումների մեջ (տե՛ս **Աղայան Էդ.**, Ընդհանուր և հայկական բառագիտություն, Ե., 1984, էջ 275):

⁶ Գ. Ջահուկյանը, դիտարկելով կրկնությունների ժամանակագրական փուլերը, նկատում է, որ հնդեվրոպական շրջանից եկող և դրանց նմանակությամբ հետհնդեվրոպական շրջանում կազմված բառերին բնորոշ է մասնական կրկնությունը, որ հաճախ ուղեկցվում է ձայնորդային հերթագայությամբ և երբեմն վերջահավելական տարրերով՝ աճականով (տե՛ս **Ջահուկյան Գ.**, Ժամանակակից հայոց լեզվի իմաստաբանություն և բառակազմություն, Ե., 1989, էջ 215):

Խաչատրյան Լ.

փաստերը և բառակազմական ստուգաբանության եղանակը, հատկապես հնագույն ձևերի վերականգնման մեթոդիկան:

Կրկնավոր բարդությունների արտահայտության պլանի տարժամանակյա ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ հնչյունական փոփոխությունները կատարվել են բարդության կա՛մ առաջին, կա՛մ երկրորդ բաղադրիչներում⁷: Դիտարկենք այդ կարգի բարդություններն առանձին-առանձին և ցույց տանք դրանց բաղադրիչների և ամբողջական բարդության կիրառական արժեքն Աստվածաշնչի հայերեն թարգմանական գրքերում⁸:

ա) Փոփոխություն բարդության առաջին բաղադրիչում

Այն բարդությունները, որոնց առաջին բաղադրիչում են կատարվել հնչյունական փոփոխություններ, դրսևորում են որոշակի յուրահատկություններ: Բնականաբար, այդպիսի բառերի երկրորդ բաղադրիչը հանդես է գալիս որպես անհնչյունափոխ արմատական բաղադրիչ, սակայն հարցն այն է, որ այդ բաղադրիչները իրենց բառական իմաստներով լիարժեք չեն գիտակցվում՝ չհաշված մասնակի դեպքերը: Աստվածաշնչի թարգմանական գրքերում այդ կարգի բառերի քննությունը կատարելիս անհրաժեշտ է ցուցաբերել տարբերակված մոտեցում:

Այսպես, *բարբառ*, *թօթափել*, *կսկծելի* կրկնավորների երկրորդ բաղադրիչները անկախ բառական արժեքներ ունեն և իրենց իմաստով թելադրում են բարդության ընդհանուր նշանակությունը:

Բարբառ կրկնավորի արմատական բաղադրիչն է *բառ* ձևույթը, որ անկախ միավոր և կենսունակ գործածություն ունի լեզվի տարբեր գոյավիճակներում: Բառակազմության գործընթացում տարնմանության գործոնով պայմանավորված՝ առկա է ո/ր հերթագայությունը. նշանակում է «ձայն, հնչյուն, աղաղակ, խոսք, լեզու»: Հմմտ. Լեզու մի և *բարբառ* մի ամենեցուն (Ծնն., ԺԱ. 1):

Աստվածաշնչում հանդիպում է այս հիմքով կազմված *բարբառել (ի)* բայը՝

⁷ Գրաբարում նույն արմատի կրկնությամբ ստացվող կաղապարներում բաղադրիչների հնչյունական տարբերությունների մասին տե՛ս **Հովսեփյան Լ.**, Գրաբարի բառակազմությունը, Ե., 1987, էջ 113-114:

⁸ Ա. Բագրատունին, իր աշխատանքի «Յաղագս բարդութեան բառից» գլխում քննելով արմատակրկնությամբ առաջացած բարդությունների տեսակները, նկատում է. «Յայսպիսիս ուրեք գիր մի զանց առնի կամ փոխի. փոփոխ, դադար, բաբախ, կակազ, թոթով, թեթև, վավաշ.- հեղեղ, շաղփաղփ, հեծեծեմ, պատատեմ.- բարբառ, կարկառ, թայթափեմ.- յարմար, լուռուռ, սուտմուռ.- սարսուռ, սպառսպուռ» (**Բագրատունի Ա.**, Հայերէն քերականութիւն ի պէտս զարգացելոց, Վենետիկ, 1852, էջ 660):

Կրկնավոր բարդությունների ձայնդարձով և հերթագայությամբ տիպերն...

«ձայն հանել, գոչել, խոսել» նշանակություններով:

Թօթափել բառի *թափ* արմատական բաղադրիչը հանգում է հնդեվրոպական *step* - «սյուն, նեցուկ, արմատ, ամրացնել, ոտք դնել» արմատին, գրաբարում ունի ինքնուրույն գործածություն՝ «հատակ, տակ, խորք, պատյան, թափ, ուժ, պտույտ, թափում, կողպուտ» իմաստներով⁹: Հմմտ. Ի *թափս* դժոխոց հասանեն (Առակ., Թ. 18): (Հմմտ. նաև Աստվածաշնչում այդ հիմքով հանդիպող *թափ անցանել, թափանցանց, թափառական, թափառել, թափել* բառերը): Կրկնավոր բարդության ելակետային վիճակն է՝ *թաւ+թափել* (տարնմանության օրենքով), այնուհետև *աւ* երկբարբառի պարզեցման հետևանքով առաջին բաղադրիչում ունենք *օ* ձայնավորը, որից՝ *թօթափել* բարդությունը՝ «թափփել, ձգել, փոշին մաքրել» իմաստներով: Հմմտ. *Թօթափէին* զքուրձն առաջի Տեանն (Յուդիթ, Դ. 10):

Կսկծելի բարդության արմատական ձևույթը հանգում է *կծ(ան)ել* բայի *կիծ* արմատին և ծագում է բնիկ հնդեվրոպական *gig-*, **geig* «կծել, խայթել» արմատից¹⁰: Գրաբարում այն ստացել է «մարմինն այրող քոր, մարմաջ» նշանակություն, որ հանդիպում է որոշ հեղինակների գործերում, ինչպես՝ Մահ և վերք ի մարդիկ՝ *կիծ* եւ աչացաւութիւն (Շիրակացի, ըստ ՆՀԲ):

Արմատի կրկնության դեպքում հնչյունի տարրալուծման (պարզեցման) օրենքով պայմանավորված՝ տեղի է ունեցել *ծ/ս* հերթագայություն, և բարդությունը ստացել է *կսկիծ* բառապատկերը. այն նշանակում է «սուր՝ ծակող ցավ, փխբ. դառն վիշտ, մորմոք»: Աստվածաշնչում հանդիպում է *կսկծելի* ձևով՝ «կսկծացնող, մորմոքող» իմաստներով, հմմտ. Բանս *կսկծելիս* թշնամանաց առ իւրանց ի չարի նոսա արձակէին (Բ. Մակ., Ժ. 34):

Այս տիպի կրկնավորների երկրորդ խմբում այն բառերն են, որոնց երկրորդ բաղադրիչն իր բառական իմաստով չի գիտակցվում և ինքնուրույն գործածություն չունի գրաբարում: Աստվածաշնչում հանդիպող այդ կարգի բառերն են՝ *գրգիռ, դանդաղ, խարխաբ(ի)ել, ծանծաղ(ամիտ)*¹¹, *ծանծաքել, ծիծառն, կարկառ, կարկուտ, կասկածել, շօշափել, պապանձիլ, սոսափին, փրփում*:

Դիտարկենք այդ բառերն իմաստի և կառուցվածքի տեսանկյունից:

⁹ **Ջահուկյան Գ.**, Ստուգաբանական բառարան, Ե., 2010, էջ 262:

¹⁰ Նույն տեղում, էջ 404:

¹¹ Հայագիտության մեջ *ծանծաղ* բարդության արմատի հարցում հստակություն չկա. այն բխեցնում են անձանոթ *ծան* կամ *ծաղ* արմատից (**Աճառյան Հր.**, Հայերեն արմատական բառարան, հ. 2, Ե., 1973, էջ 445):

Խաչատրյան Լ.

Գրգին բառը հանգում է հնդեվրոպական *ghers – «զգվանք» արմատին (*ghēr-ghērs>գրգին)¹²: *Գին* (*ghers) արմատը դեռևս գրաբարում չէր գիտակցվում որպես անկախ ձևույթ. կրկնավոր բարդությունն ունի «հակառակություն, դրդում, ազդակ» իմաստներ: Հմմտ. Դէպ եղեւ ... ժամանակն ի գրգին վայրի դիպել (Բ. Մակ., Ժ. 30):

Աստվածաշնչում հանդիպում են այս հիմքով հետևյալ կազմությունները՝ *գրգռել*, *գրգռութիւն*:

Դանդաղ բառը կազմված է *դաղ* պարզ արմատի կրկնությամբ, որի տարբերակներն են *դիլ*, *դուլ* (հմմտ. *անդուլ*), *դլալ*. ծագում է հնիւ. dhar «կացուցանել, կալ, ունել տանել, կրել» արմատից¹³: Աստվածաշնչում *դանդաղիլ* բառը գործածված է «ոչ արագ շարժվել, հապաղել, չտապել, ծուլանալ» իմաստով, հմմտ. Իբրեւ հայեցաւ, ետես զգաւրսն, թէ *դանդաղեցան* անցանել ընդ հեղեղատն (Ա. Մակ. ԺԶ. 6):

Խարխաբել բառի արմատական ձևույթը (խար/խափ) վերջնական ստուգաբանություն չի ստացել. այն կապում են կա՛մ *խարիս* արմատի (հմմտ. խարիս+ափ), կա՛մ *խափ* արմատի հետ¹⁴, որի կրկնությամբ՝ *խարխաբ(ել)*՝ «մթնում կույրի պես շոշափելով՝ առաջ գնալ» իմաստով: Հմմտ. Իբրեւ ի գիշերի խարխաբեսցեն (Յովբ., Ե. 14):

Ծանծաքել. հավանական է համարվում նրա կրկնավոր կազմությունը, իսկ արմատի հարցում հստակություն չկա. Գ. Զահուկյանը թեական է համարում նրա կապը հնդեվրոպական *gʷmbh- «կծել, ատամներով ջարդել» արմատի հետ, Հր. Աճառյանը՝ *ծանք* արմատի հետ¹⁵: Կրկնավոր բարդությունն ունի «ծամծմել, անհագուրդ ուտել» իմաստներ, հմմտ. Մի՛ ծանծաքեր՝ գուցէ ատիցիս (Սիրաք., ԼԴ. 19):

Ծիծառն կրկնավոր բարդության հիմնական ձևույթը հանգում է հնդեվրոպական *gʷar բնածայնական արմատին, որի համարժեքները օտերենում՝ «եր-

¹² Զահուկյան Գ., Ստուգաբանական բառարան, էջ 176:

¹³ Աճառյան Հր., Հայերեն արմատական բառարան, հ. 1, էջ 620: Ըստ Գ. Զահուկյանի՝ *դանդաղ* արմատական բառ է (տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 183):

¹⁴ Զահուկյան Գ., Ստուգաբանական բառարան, էջ 321: Աճառյան Հր., Հայերեն արմատական բառարան, հ. 2, էջ 346:

¹⁵ Զահուկյան Գ., Ստուգաբանական բառարան, էջ 359: Աճառյան Հր., Հայերեն արմատական բառարան, հ. 2, էջ 445:

Կրկնավոր բարդությունների ձայնդարձով և հերթագայությամբ տիպերն...

գել», հունարենում՝ «ծայն» իմաստն ունեն¹⁶: Բարդությունը «ծիծեռնակ» իմաստով գործածական է գրաբարում, հմմտ. Տատրակ եւ *ծիծառն* թռչունը վայրի պահեցին զժամանակս մտից իրեանց (Երե., Ը. 7):

Կարկառ կրկնավոր բարդության հիմնական ձևայինը *կառ* բաղադրիչն է («կառուցում, կանգնեցում»), որ բուն արմատական մասով կապված է *կալ*, *կայ*-, *կանգ* արմատների հետ և ծագում է հնդեվրոպական *g^ha-* «գալ, գնալ, ծնվել, երևան գալ» արմատից՝ իմաստի յուրահատուկ զարգացմամբ¹⁷: Կարկառ բարդությունը «քարակույտ» իմաստով գործածական է գրաբարում, հմմտ. Ի վերայ *կարկառի* քարանց ննջեսցէ (Յովք., Ը. 17): Աստվածաշնչում հանդիպում են այս հիմքով հետևյալ կազմությունները՝ *կարկառակոյր*, *կարկառել*:

Կարկուր բառի նախաձևն է *g^hrōd-*, որ հայերենում կրկնվելով տվել է **կակրուր*, այնուհետև դրափոխությամբ՝ *կարկուր*¹⁸. նշանակում է «օդում սառցահատիկի ձև ստացած անձրևի կաթիլներ»: Հմմտ. *Կարկուր* եթէ իջանիցէ ոչ ի ձեր վերայ (Եսայ., ԼԲ. 19):

Կասկածել կրկնավորի արմատական ձևայինը՝ *կած*, առաջացել է *կարծ* արմատից հնչյունի անկումով, հմմտ. *կարծ-իք*: Կրկնավոր (բայական) բարդությունը նշանակում է «տարակույս՝ վտանգ՝ երկյուղ ապրել», հմմտ. Որ երկնչի ի Տեառնէ, ոչ յումեքէ *կասկածեսցէ* (Սիրաք, ԼԱ. 15):

Շօշափել բարդությունը կազմված է *շափ* արմատի կրկնությամբ՝ *շափշափել* > *շաւշափել* անցումով¹⁹, իմաստն է՝ «ձեռքը քսելով՝ զգալ, իմանալ», հմմտ. *Շօշափեցից* զքեզ իբրեւ զուսեր պողովատիկ պատերազմողի (Զաքա., Թ. 13):

Պապանձիլ բարդության արմատն է *պանձ*, որ հանգում է բնիկ հնդեվրոպական *bhandh* արմատին (**bhendh* կապել)՝ դ>ձ հնչյունների լծորդության օրենքով²⁰: Բայական բարդության իմաստն է՝ «(լեզուն) կապ ընկնել»: Հմմտ.

¹⁶ **Ջահուկյան Գ.**, Ստուգաբանական բառարան, էջ 362: **Աճառյան Հր.**, Հայերեն արմատական բառարան, հ. 2, էջ 456:

¹⁷ **Ջահուկյան Գ.**, Ստուգաբանական բառարան, էջ 385:

¹⁸ **Աճառյան Հր.**, Հայերեն արմատական բառարան, հ. 2, էջ 556: Գ. Ջահուկյանն այն բխեցնում է բնիկ հնդեվրոպական *gegrōdo* (‘’) **grōd-/gred* արմատից (տե՛ս Ստուգաբանական բառարան, էջ 394):

¹⁹ **Աճառյան Հր.**, Հայերեն արմատական բառարան, հ. 3, էջ 547:

²⁰ **Ջահուկյան Գ.**, Ստուգաբանական բառարան, էջ 621: **Աճառյան Հր.**, Հայերեն արմատական բառարան, հ. 4, էջ 26:

Խաչատրյան Լ.

Ի ժամանակին յայնմիկ հարաւ Յակիմոս, պապանձեցաւ եւ ոչ կարէր խօսիլ բան մի (Ա. Մակ., Թ. 55):

Սաւսափին բաղադրության սերող հիմքը՝ *սաւսափ*, բնածայնական կրկնավոր կազմություն է *սափ* «շարժել, երերալ, դողալ» արմատից և նշանակում է «թևերի ավերախումից առաջացած ձայն, շրշուն»²¹, հմմտ. Ոչ էին կերպարանք առաջի աչաց իմոց, բայց միայն օդ եւ *սօսափին* լսէի (Յովբ., Դ. 17):

Տրտում կրկնավորի հիմնական բաղադրիչը հանգում է բնիկ հնդեվրոպական *drom* «քնել» արմատին, որից՝ **տրում*. կրկնությամբ՝ **տրտում* > *տրտում*²²: Բարդության բառական իմաստն է՝ «տխուր, վշտալի», հմմտ. Յայնժամ ասէ ցնոսա. *Տրտում* է անձն իմ մինչեւ ի մահ (Մար., ԺԴ. 34):

բ) Փոփոխություն բարդության երկրորդ բաղադրիչում.

Այս տիպի կրկնավորների երկրորդ խմբում այն բառերն են, որոնց հերթագայության կամ ձայնդարձի երևույթ հանդիպում է երկրորդ բաղադրիչում : Այս ենթախմբի բառերը նույնպես կարելի է դասակարգել ըստ այն սկզբունքի, թե որքանով են գիտակցվում դրանց առաջին բաղադրիչները՝ որպես բառակազմության սերող հիմքեր: Ըստ մեծի մասին, դրանց առաջին բաղադրիչներն իրենց բառական իմաստներով չեն գիտակցվում, քանի որ լեզվի տարածամանակյա կտրվածքում ապրել են բառական իմաստի մթագնման գործընթաց, մյուս կողմից՝ կան որոշակի բարդություններ էլ, որոնց առաջին բաղադրիչները պահպանել են իրենց բառական արժեքն ու նշանակությունը: Դիտարկենք այդ բարդություններն առանձին-առանձին:

1) Բարդության առաջին բաղադրիչները գիտակցվում են բառական արժեքով

Աստվածաշնչի թարգմանական գրքերում գործածված բառակազմական այս տիպի շրջանակներում խիստ սակավ են այն կրկնավորները, որոնց առաջին բաղադրիչները գիտակցվում են իրենց բառական արժեքով: Այդ դեպքով հանդես են գալիս հետևյալ բառերը՝ *կարկապել*, *սպառսպուռ*, *սարսուռ*²³:

Կարկապել կրկնավոր բարդության առաջին բաղադրիչը՝ *կար*, ունի «թոկ, լար, հող, կցում, կարելը» իմաստներ: Ստուգաբանորեն այն հանգում է բնիկ հնդեվրոպական **goro* - **ger*- արմատին՝ «հավաքել, միավորել» նշանա-

²¹ Աճառյան Հր., Հայերեն արմատական բառարան, հ. 4, էջ 290–291:

²² Նույն տեղում, էջ 440:

²³ *Սարսուռ* բառն այս ենթախմբում զետեղում ենք որոշակի վերապահությամբ. ավելի հավանական է *սար* (<սառն) արմատի գիտակցումը, քան *սուռ* (<սառն):

Կրկնավոր բարդությունների ձայնդարձով և հերթագայությամբ տիպերն...

կությամբ²⁴: Կարկատել բարդությունը «ընդհանրապես՝ կարգի բերել, նորոգել. կցել, միավորել, միացնել» իմաստներով կենսունակ գործածություն ունի գրաբարում: Հմմտ. Եւ որպէս զխեցի որ *կարկատէ*, այսպէս է՝ Եւ որ ուսուցանէ զմորոսն (Սիրաք., ԻԲ. 7):

Սպասսպուռ համարվում է պահլավական փոխառություն՝ *spar և spur-, որի նշանակությունն է «կատարյալ, լրացած, վերջացած»²⁵: Ակնհայտ է, որ պահլավերենում այն նույնպես կրկնավոր կազմություն է՝ a>u ձայնդարձով: Աստվածաշնչում *սպառ* (սպառում. վերջ, ավարտ) արմատական բաղադրիչով հանդիպում են հետևյալ կազմությունները՝ *սպառազէն* (ամբողջովին զինված), *սպառագինություն* (լիովին՝ ամբողջովին զինված լինելը), *սպառել* (վերջացնել, ոչնչացնել, վերացնել), *սպառուած* (վերջ, վախճան, ավարտ):

Կրկնավոր բարդությունը նշանակում է «մինչև սպառվելը, լրիվ չափով, ամբողջապես, ամբողջովին. գլխովին». այդ իմաստներով այն գործածվում է Աստվածաշնչում, հմմտ. Եւ խնդրեցին *սպառ սպուռ* զվրէժն արեան եղբարն իրեանց (Ա. Մակ., Թ. 42): Աստվածաշնչում հանդիպում է *ի սպասսպուռ* նախդրավոր կառույցը. Ջձեռն իր ծախ ձգեաց ի ցիցն, Եւ զաջ իր *ի սպասսպուռ* ջախջախանս անպիտանացուցանել, Եւ վախճանեցոյց զՍիսարա (Դատ., Ե. 26):

Սարսուռ կրկնավորի *սառն* արմատն ունի «սառույց, սառը» նշանակություն. ստուգաբանորեն այն հանգում է բնիկ հնդեվրոպական *k'ar-n-՝ *k'er-արմատին՝ «սառչել, ցրտել» իմաստով²⁶: *Սարսուռ* կրկնավոր բարդությունը «ցրտից կամ վախից դող» նշանակությունից բաղիմաստի ընդլայնմամբ ձեռք է բերել «ընդհանրապես՝ դող. սարսափ, երկյուղ» իմաստներ, որոնք հանդիպում են Աստվածաշնչում: Հմմտ. Հարցէ զքեզ Տէր տարակուսանօք, Եւ ջերմամբ, Եւ *սարսուռվ*, Եւ երկիւղի (Բ. Օրէնք, ԻԸ, 22):

2) Բարդության առաջին բաղադրիչները բառական արժեքով չեն գիտակցվում

Այս կառուցատիպով բարդությունների առաջին բաղադրիչները մեռած արմատներ են, որոնց բառապատկերն ու իմաստները մեկնաբանվում են միայն ստուգաբանական եղանակով: Բառակազմության ընթացքում բարդության երկրորդ բաղադրիչները կրել են զանազան հնչյունական փոփո-

²⁴ **Ջահուկյան Գ.**, Ստուգաբանական բառարան, էջ 389:

²⁵ **Աճառյան Հր.**, Հայերեն արմատական բառարան, հ. 4, էջ 260:

²⁶ **Ջահուկյան Գ.**, Ստուգաբանական բառարան, էջ 668:

Խաչատրյան Լ.

խոյություններ, որոնք բառակազմական գործընթացի օրինաչափ դրսևորումներ են:

Այդ կարգի բառերից Աստվածաշնչում հանդիպում են հետևյալ կրկնավոր կազմությունները՝ *բողբոջ, կարկամ, հայհոյել, մարմաջել, մարմատ, մորմոքել, շաղիաղիհի, շոգմոգ, պաղպաջ, սպառսպուտ, քանքալել*:

Դիտարկենք այս բառերի իմաստակառուցվածքային յուրահատկությունները:

Բողբոջ կրկնավոր բարդություն է, որի հնագույն արմատը՝ *բող*, ունի «բույս, ծիլ» նշանակություն և հանգում է հնխ. *bhol-* ձևային՝ նույն նշանակությամբ: Երկրորդ բաղադրիչի հնչյունափոխությամբ ձևավորվել է *բողբոջ* կրկնավոր կազմությունը՝ իմաստային տարբեր զարգացումներով՝ «ծիլ, ընծյուղ. սերունդ, զարմ. ելունդ. պղպջակ»²⁷: Աստվածաշնչում գործածված է «ծիլ, ընծյուղ» նշանակությամբ, հմմտ. Թզենի արձակեաց *գբողբոջ* իւր, որթ մեր ծաղկեալք ետուն զհոտս իւրեանց (Երգ., Բ. 13):

Կարկամ համարվում է *կար* արմատի կրկնությամբ կազմված բարդություն, որ հանգում է հնդեվրոպական **ger-* «պտտվել, ոլորել» արմատին²⁸, որից բխում է բաղադրության իմաստը՝ «խիստ ոլորված. կծկված, կորացած, կույ եկած»: Աստվածաշնչում հանդիպում է «ժլատ, կծծի» իմաստով, հմմտ. Մի՛ լիցիս յաւժար յառնուլն ձեռալք, եւ ի տալն՝ *կարկամ* (Սիրաք, Դ. 36):

Հայհոյել կազմված է բնաձայնական *հայ* արմատից՝ որպես ծաղրական բացականչություն, այն անգործածական բառ է, հմմտ. նաև *յայ յու*²⁹: Կրկնավոր կազմությունը «անարգել, նախատել. լկտի խոսքեր ասել. չարախոսել, պարսավել» իմաստներով գործածական է գրաբարում: Հմմտ. Չաստուաձս քո մի՛ բամբասիցես, եւ զիշխան ժողովրդեան քո մի՛ *հայհոյեցես* (Ելք., ԻԲ. 28): Կրկնավոր սերող հիմքով Աստվածաշնչում գործածվել են *հայհոյիչ* և *հայհոյութիւն* բառերը:

Մարմաջել կրկնավոր բարդության սերող հիմքն է *մարմաջ*, որի հիմնական ձևայինը հանգում է հնդեվրոպական **mer-* «շփել, տրորել»³⁰ արմատին՝ *e>a* ձայնդարձով: *Մարմաջ* կրկնավորն ունի «քոր, մորթի գրգիռ» նշանակություն. բայական միավորը «եռք ունենալ, քոր գալ, մորմոքվել, մրմռալ» իմաստներով գործածվում է գրաբարում: Հմմտ. Ըստ իւրաքանչիւր ցանկու-

²⁷ Աճառյան Հր., Հայերեն արմատական բառարան, հ. 1, էջ 464:

²⁸ Զահուկյան Գ., Ստուգաբանական բառարան, էջ 393:

²⁹ Աճառյան Հր., Հայերեն արմատական բառարան, հ. 3, էջ 29:

³⁰ Զահուկյան Գ., Ստուգաբանական բառարան, էջ 517:

Կրկնավոր բարդությունների ձայնդարձով և հերթագայությամբ տիպերն...

թեանց կուտեսցեն իրեանց վարդապետս, ըստ *մարմաջելոյ* լսելեաց իրեանց (Բ. Տիմո., Դ. 3):

Մարմատ կրկնավոր բարդությունն ունի նույն ծագումը, ինչ որ *մարմաջ*-ը: Այն նշանակում է «մոլաքոր, եռք»: Այդ իմաստով Աստվածաշնչում հանդիպում է *մարմատոյ* կազմությամբ՝ «մոլաքոր հիվանդություն ունեցող» նշանակությամբ, հմմտ. Ջկոյրն կամ զկաղն... *զմարմատոյ* կամ զքոսոտ... մի՛ մատուցանիցեն զայն Տեանն (Ղեւտ., ԻԲ. 22):

Շաղփաղփել կրկնավորի արմատական բաղադրիչն է *շաղփ* առանձին անգործածական արմատը³¹, «անհեթեթ՝ անմիտ՝ ցնորամիտ խոսքեր՝ դատողություն» նշանակությամբ: *Շաղփաղփել* բայական միավորը «հիմար-հիմար խոսել, ցնդաբանել, դատարկաբանել» իմաստներով գործածվում է գրաբարում, հմմտ. *Մի՛ շաղփաղփիր* ի բազմութեան ծերոց եւ յուխտի քում զբանս մի՛ կրկնել (Սիրաք., Է. 15):

Աստվածաշնչում հանդիպում է այս սերող հիմքով կազմված *շաղփաղփութիւն* բաղադրությունը՝ «հիմարություն, դատարկաբանություն, շաղակրատանք. ծաղր. զառանցանք, բանդագուշանք» իմաստներով:

Շոզմոզ բարդությունը համարվում է կրկնված անստույգ *շոզ* արմատից³²:

Կրկնավոր բարդությունը «քսու, շողոքորթ, բանսարկու, բամբասող» իմաստներով գործածվում է գրաբարում: Հմմտ. Սոքա են տրտնջողք եւ *շոզմոզք*, երթեալ ըստ իրեանց անձանց ցանկութեանց (Յուդա., 16):

Պաղպաջ բարդությունը կրկնված է *պաղ* «փայլ» արմատից. հավանական է համարվում նրա կապը հնդեվրոպական *(s)pel- «փայլել» արմատի հետ³³: *Պաղպաջ* հին հայերենում նշանակում է «փայլուն բիծ կամ սպի մարմնի վրա, որ ի հայտ է գալիս բորոտություն հիվանդության ժամանակ»: Այս իմաստով այն գործածված է Աստվածաշնչում, հմմտ. Մարդոյ ուրուք եթէ լինիցի ի մորթ մարմնոյ իւրոյ նշան ... պալար կամ *պաղպաջ*, եկեսցէ առ Ահարոն քահանայ (Ղեւտ., ԴԳ. 2):

Աստվածաշնչում հանդիպում է *պաղպաջուն* ածականը՝ «փայլիլուն պայծառ» նշանակությամբ:

Քանքարել կրկնավոր բարդության սերող (քանքատ) հիմքը *գանգար* բառի հնագույն ձևն է. նշանակում է «տրտունջ, բողբոջ»: Հնարավոր է համարվում նրա ծագումը բնիկ հնդեվրոպական *ghan- «բերանը լայն բաց անել, հո-

³¹ **Աճառյան Հր.**, Հայերեն արմատական բառարան, հ. 3, էջ 490:

³² Նույն տեղում, էջ 528:

³³ **Զահուկյան Գ.**, Ստուգաբանական բառարան, էջ 618:

Խաչատրյան Լ.

րանջել» արմատից՝ կրկնության եղանակով³⁴: *Քանքապել* նախատիպը «բողոք՝ տրտունջ հայտնել, բողոքել, տրտնջալ» իմաստներով գործածված է Աստվածաշնչում, հմմտ. Հեղիողորոս... սկսաւ տալ զրոյցս *քանքապելով* եւ ասէ (Բ. Մակ., Գ. 37):

Այսպիսով, Աստվածաշնչի թարգմանական գրքերում հանդիպող բառակազմական տիպերի համատեքստում յուրահատուկ խումբ են կազմում ձայնդարձով և հերթագայությամբ տիպերը, որոնք բնութագրվում են ձայնդարձի և հերթագայության դիրքերով, ինչպես նաև բաղադրիչների անկախ և կախյալ գործառույթներով: Բառակազմական ձայնդարձով և հերթագայությամբ տիպերի բաղադրիչները (արմատահիմքերը) բնիկ հայկական կամ հնդեվրոպական փոխառյալ արմատներ են, որոնք կենսունակ ձևույթներ են դարձել բառակազմական մակարդակում: Այդ կարգի կազմությունները լայն գործածություն ունեն Աստվածաշնչի հայերեն թարգմանական գրքերում, որոնց ուսումնասիրությունը բացահայտում է հին հայերենի բառակազմական հնարավորությունները լեզվի համաժամանակյա մակարդակում: Մյուս կողմից՝ պատմական բառակազմության եղանակով հնարավոր է բացահայտել այդ կազմությունների մի մասի՝ նախագրային ժառանգության հարցը:

Աստվածաշնչի բառային կազմում ձայնդարձով և հերթագայությամբ տիպերի քննությունը կարող է հիմք հանդիսանալ բառակազմական տվյալ իրողության տարժամանակյա ուսումնասիրության համար ինչպես գրաբարի շրջանակներում (նրա ենթափուլերի միջև), այնպես էլ գրաբարի և միջին հայերենի կամ գրաբարի և ժամանակակից հայերենի միջև:

Համառոտագրություններ «Աստուածաշունչ մատեան հին և նոր կտակարանաց» աշխատության

Առակ. - Առակք Սողոմոնի:

Դատ.- Դատաւորք:

Եզեկ.- Եզեկիէլ:

Եսայ.- Եսայի:

Թիւք.- Թիւք:

Ա. Թագ. - Գիրք Թագաւորութեանց Ա:

Բ. Թագ. - Գիրք Թագաւորութեանց Բ:

Գ. Թագ. - Գիրք Թագաւորութեանց Գ:

Իմաս.- Իմաստութիւն Սողոմոնի:

Գ. Մակ. - Գիրք Մակաբայեցոց Գ:

Մաղա.- Մաղաքիա:

Մարկ.- Աւետարան ըստ Մարկոսի:

Յակո.- Թուղթ Յակոբայ Առաքելոյ:

Յեսու.- Յեսու Նաւեայ:

Յովք.- Յովք:

Յուդիթ - Յուդիթ:

Սաղ.- Գիրք Սաղմոսաց:

Սիրաք. - Գիրք Սիրաքայ:

³⁴ **Ջահուկյան Գ.**, Ստուգաբանական բառարան, էջ 650:

Կրկնավոր բարդությունների ձայնդարձով և հերթագայությամբ տիպերն...

Ծնն. - Ծննդոց:	Բ. Տիմո. - Թուղթք Պողոսի Առաքելոյ առ Տիմոթէոս Բ:
Ղեւտ. - Ղեւտական:	Փիլի. - Թուղթք Պողոսի Առաքելոյ առ Փիլիմոսին:
Ղուկ. - Աւետարան ըստ Ղուկասոս:	Բ. Օրէնք . - Երկրորդումն Օրինաց:
Բ. Մնա. - Մնացորդաց Բ:	
Ա. Մակ. - Գիրք Մակաբայեցոց Ա:	
Բ. Մակ. - Գիրք Մակաբայեցոց Բ:	

REDUPLICATIVE WORD-FORMATION TYPES OF ALTERNATION IN THE BIBLE

KHACHATRYAN L.

Summary

The analysis of the word stock of the Armenian translation of the Bible shows that among the word-formation types used here the alternation type of reduplication, forms a unique group, which is characterized by the following formation factors:

- 1) alternation in the first component e.g. *բարբառ, թօթափել, կսկծելի* etc.;
- 2) alternation in the second component.

The second-type of reduplicative words may be classified based on the principle, whether their components are being accepted as generative word-stems, or not:

- a) the first component of composite words has a lexical value e.g. *կարկափել, սպառսպորո, սարսուն* etc;
- b) the first component of composite words does not have a lexical value e.g. *բողբոջ, կարկամ, մարմաջել, մարմառ, մորմորել, շոզմոզ* etc.

The alternation-type components of reduplication (root-stems) are either purely Armenian or Indo-European borrowed roots. These stems play a crucial role in the word-formation process of the Armenian language.

Reduplicative words with alternation are widely used in the Bible, the investigation of which can reveal the peculiarities of word-formation in the Armenian language from the perspective of synchronic phase.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ РЕДУПЛИКАТИВНЫХ СЛОВООБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ТИПОВ С ЧЕРЕДОВАНИЕМ ЗВУКОВ В БИБЛИИ

ХАЧАТРЯН Л.

Резюме

Изучение словарного состава армянского перевода Библии показывает, что среди использованных здесь словообразовательных типов особое место занимает тип редупликации с чередованием звуков, характеризующийся следующими формообразующими факторами:

1) чередование в первом компоненте слов: *բարբար, թթթափել, Լուծելի* и т.д.;

2) чередование во втором компоненте слов;

Редупликативные слова второго типа можно классифицировать по признаку – воспринимаются ли их компоненты как словообразовательные основы или нет:

а) первый компонент сложных слов имеет значение слова *ԼարԼարել, ւշւշուշուշ, ւիրւիր* и т.д.

б) первый компонент сложных слов не имеет значения слова: *բոբոբո, ԼարԼարի, Վարճարել, Վարճար, Վորճարել, շոշոշ* и т.д.

Компоненты редупликативных слов с чередованием звуков являются как исконно армянскими, так и индоевропейскими заимствованными морфемами. Эти корни играют активную словообразовательную роль в армянском языке.

Редупликативные слова с чередованием звуков широко использовались в книгах Библии, изучение которых может выявить словообразовательную особенность армянского языка в синхронном срезе.